

A DÉLSZLÁV HÁBORÚK VALLÁSI ASPEKTUSAI

KALÓ JÓZSEF

A fegyveresek konfliktusok korszakolása a vallási dimenzió mentén

Az emberiség írott történelmének közel 6000 esztendeje alatt több mint 15 000 hosszabb-rövidebb fegyveres konfliktusról van tudomásunk, és mindössze csak körülbelül 300 év tekinthető békésnek. Ráadásul a békés évek korántsem voltak annyira jelentősek, mint a háborús évek. Mindebből látható, hogy a háború mint jelenség kulcsfontosságú elemét képezi az emberi történelemnek. A személyes, társadalmi, politikai és gazdasági élet minden aspektusát érintő háború olyan összetett jelenség, amelynek számos korban próbálták jellemzőit meghatározni, létrejöttét megmagyarázni. Szun-cétól¹ Hérodotoszon² át Carl von Clausewitzig³ vagy John Keeganig⁴ – hogy csak néhányat említsünk –, a katonai teoretikusok és a történészek a háború alapvető természetét kutatták anélkül, hogy olyan széles körű elemzést kaptak volna, amely kiterjedne annak minden filozófiai, pszichológiai, technológiai és jogi vonatkozására. Általában véve a háborús elméletek tükrözik saját korukat és a körülményeket, a társadalmat és a nemzetközi rendszereket, amelyekben megfogalmazzák őket.⁵

A háborúknak számos oka lehet, úgymint területi viták, fegyverkezési verseny, etnikai konfliktusok, gazdasági versengés stb. A vallás mind az egyes emberek szintjén, mind társadalmi jelenségként a kultúra részeként az emberi történelem kezdetétől meghatározó volt a háborúk, fegyveres konfliktusok kiobbantó okai között, egyúttal legitimáló szerepük is volt. A vallásháborúk megkülönböztethetők a háború többi megjelenési formájától elsősorban intenzitásukban, valamint nagy katonai

---

¹ Szun-ce (Kr. e. 544–496) kínai író, filozófus és hadvezér, a máig nagy hatású *A háború művészete* című ókori hadtudományi kézikönyv szerzője.

² Hérodotosz (Kr. e. 484 k. – 425 k.) görög történetíró. Fő műve a *Történelem*, amely kilenc kötetből áll, s benne a görög–perzsa háborúk előzményeit és történetét tárta fel. Munkássága hatalmas forrásanyagot gyűjtött össze az ókori történelemre, néprajzra és földrajzra vonatkozóan.

³ Carl von Clausewitz (1780–1831) porosz katona, hadtörténész, katonai teoretikus. Legismertebb munkája a hadtudomány egyik alapművének számító többkötetes könyve, *A háborúról*. Megállapította, hogy a háború a politika folytatása más eszközökkel, lerakva az újkori hadászat elméletének alapjait. Nagy hatással volt a hadtudomány fejlődésére és különösen a német hadtudományra.

⁴ John Keegan (1934–2012) brit hadtörténész. Szakterülete a 20. századi háborúk története, de a hadtörténelem kezdeteitől napjainkig bármilyen katonai témával szívesen foglalkozott.

⁵ PHILLIPS – AXELROD 2005, 22–23.

és civil veszteségeikben. Rendszerint elszánt fanatizmussal, szinte korlátlan eszközökkel vívták meg őket, vizsgálatuk éppen ezért kiemelt figyelmet érdemel. Azonban nehéz „vegytiszta vallásháborút”-t megállapítani, mivel a vallás általában más tényezőkkel (például politikai ideológia, etnikai vagy regionális szeparatizmus, stb.) kombinálva ösztönöz erőszakos cselekményekre.⁶

Ha a háborúk vallási elemeinek aspektusából vizsgáljuk a hadtörténelmet, három nagy korszakot különböztethetünk meg. Az első korszak az emberi civilizáció kezdetétől a harmincéves háborút (1618–1648) lezáró vesztfáliai békéig tartott. Ebben a szakaszban a háborús okokat döntően a vallás dominálta, leginkább ezzel magyarázták és indokolták azok szükségességét, legalábbis a résztvevők számára. Az ókori államok hadseregei természetfeletti védelmet kívántak szerezni az istenektől a harc megvívásához, ennek érdekében áldozatokat mutattak be, vagy különböző jóslatokhoz fordultak a harc kimenetelét illetően. A hadseregeket papok és jósok kísérték, illetve a katonai vezetőknek egyszerre volt parancsnoki hatásköre és transzcendens tekintélye. Az ókori zsidóság háborúi isteni kiválasztottságuknak volt köszönhető. Ha Isten akaratával megegyezően cselekedtek, akkor győztek és megszabadultak ellenségeik zaklatásától. Ellenben, ha ellenszegültek Isten akaratának, akkor vereség, fogság, elhurcolás várt rájuk. A zsidóságból induló új vallás, a kereszténység a Kr. u. 4. században üldözött státuszából vált államvallássá a Római Birodalomban. Az új helyzet szükségessé tette a kereszténység az erőszakhoz, a háborúhoz való viszonyának újradefiniálását is. Szent Ágoston⁷ az evangéliumból kiindulva azt a kérdést taglalta, válaszolhatunk-e erőszakra erőszakkal. Válasza az volt, hogy az önvédelem az önszeretet jele, vagyis a gonosz megnyilvánulása. Ellenben, ha az ember felebarátját erőszakkal fenyegetik, szeretetből a védelmére kelhet, feltéve, ha a támadókat is szereti. Ezenkívül Szent Ágoston szerint minden olyan háború igazságtalan, amelyet a gyűlölet motivál. S még abban az esetben is, ha mások védelmére kelünk, akkor sem cselekedhetünk a saját elgondolásunk szerint, mert az is fakadhat önző okokból. Ilyenkor meg kell várnunk a törvényes hatóságot, hogy az tegye meg, amit a helyzet megkíván. Továbbá nem szabad megölni az ártatlanokat, és egyetlen foglyot sem lehet megkínózni vagy kivégezni. Évszázadokkal később egy másik nagy hatású keresztény gondolkodó, Aquinói Szent Tamás⁸ is foglalkozott az igazságos háború kérdésével. Három alapfeltételt határozott meg az igazságos háború kapcsán, úgymint a felhatalmazott méltóság parancsszava, az igazságos indíték és a nemes cél. Ez utóbbit úgy definiálja, hogy ebben az esetben előmozdítjuk a jót vagy útját álljuk a

⁶ „Bizonyos új politikai körülmények között azok az érdekcsoportok, amelyek a múltban szervezeti funkcióikat az etnicitás fogalmaiban artikulálták, most ugyanezen funkciók artikulálására a vallási szimbolizmushoz folyamodhatnak, mint helyettesítőhöz.” Abner Cohen: *Political symbolism. Annual Review of Anthropology* 1979/8. sz., 87–113.

⁷ Szent Ágoston (Aurelius Augustinus, 354–430) hippói püspök, egyházatya, filozófus. A kereszténység egyik legbefolyásosabb filozófusa, szinte az egész középkor ideológiája belőle táplálkozott. Munkássága kiterjedt, mintegy 93 önálló művéről van tudomásunk.

⁸ Aquinói Szent Tamás (1225–1274) itáliai teológus, skolasztikus filozófus, Domonkos-rendi szerzetes, a keresztény misztika egyik képviselője.

gonosznak, amely alapján a háború akár társadalomépítési szándékkal is igazolható. Így Aquinói Szent Tamás helyeselte a keresztes hadjáratokat,⁹ hiszen azok véleménye szerint a keresztény tanok terjesztését és az iszlám hit visszaszorítását eredményezték. A háborúnak a keresztény vallás általi legitimálása, majd Szent Ágoston és Aquinói Szent Tamás gondolatainak elferdítése oda vezetett, hogy a legkülönbözőbb okokból vívott háborúkat is igyekeztek valláserkölcsei legitimációval felruházni. A reformáció 1517-es megindulása és a katolikus uralkodók erre adott válaszreakciói nyomán vallásháborúk sora söpört végig Európán, amelyek közül az 1618–1648 között vívott harmincéves háború bizonyult a legkiterjedtebbnek és legvéresebbnek. A vallási fanatizmusnak volt köszönhető, hogy a háború során 1631-ben a katolikus seregek infernális kegyetlenséggel fosztották ki a protestáns Magdeburg városát. A négy napig tartó pusztítás eredményeként a város 130 házat és a dómot kivéve teljesen elpusztult, és lakói közül 30 ezer ember odaveszett. A győztesek több templomban is mészárlást rendeztek, az egyik előtt pedig halomba dobálták a megerőszkolt és legyilkolt nőket. A város lakosaiból 5000 fő, többségében nők maradtak életben. Az utcákról 6000 holttestet szedtek össze és dobtak az Elbába. Magdeburg lakosainak száma még nyolc esztendővel később sem haladta meg a 450-et. A magdeburgiak sorsa a harmincéves háború pusztításait figyelembe véve nem volt túlságosan kirívó, hiszen a konfliktus során egész régiók néptelenedtek el. A fegyelmezetlen zsoldosseregek harcmodora, a katona és a civil polgár közötti éles határ elmosódása, valamint a vallási fanatizmus szinte természetessé tette egy-egy nagyváros kegyetlen elpusztítását. A német nyelvben a „magdeburgizálás” a teljes megsemmisítés, a földdel egyenlővé tétel szinonimája lett.

A harmincéves háború alatt tapasztalt dühödtt vallási fanatizmus is lökést adott a felvilágosodás eszméjének kibontakozásához, amelynek során a vallást avíttak, álságosnak, alantas ösztönök isteni legitimáció álcája alatt való kiélése eszközének tekintették, ezzel szemben pedig hirdették az „értelem győzelmét a hit felett”. A ráció volt hivatva megszabadítani az emberiséget a babonáktól, a vallási köntösbe bújtatott alantas manipulációktól és ettől egy boldogabb kor beköszöntét várták. A háborúk vallási elemeinek aspektusából kiinduló korszakolás ekkor lépett második szakaszába, amely a vesztfáliai világrend kialakulásától a hidegháború végig tartott (1648–1991). A vesztfáliai rendszer alapvető jellegzetessége volt a „*Cuis regio, eius religio*” (akié a föld, azé a vallás) elve, valamint az államok szuverenitása elvének a kimondása. A szuverén államok dönthették el, hogy a saját területükön melyik legyen az uralkodó vallás, melyek legyenek a bevett felekezetek. Ezzel együtt megjelent a nacionalizmus, amely a vallási hovatartozásnál fontosabbnak tartotta a nemzeti hovatartozást, a vallási lojalitásnál a nemzet iránti lojalitást. A nacionalizmus tulajdonképpen szekularizált vallás, amely az államot tette szentséggé. Ebben a szakaszban a háborúra alapvetően szuverén államok érdekeinek előmozdítását szolgáló

⁹ A „klasszikus” keresztes hadjáratok, amelyeket alapvetően a Szentföldre, Jeruzsálem muszlimoktól való visszafoglalásáért és megtartásáért indítottak, 1095–1291 között zajlottak. Azonban később is számos indokkal indítottak ún. keresztes hadjáratokat (például pogányok, eretneknek tartott keresztények ellen), amelyek devalválták a kifejezést.

legális eszközként tekintettek, amelyet különféle szabályokkal (diplomácia, nemzetközi jog, hadijog stb.) korlátoztak. A vallás mint tényező nem szűnt meg, viszont visszaszorult az államok alatti dimenzióba. A biztonság fogalma ebben a szakaszban alapvetően a katonai biztonságot foglalta magában, és mivel ekkorra a vallásháborúk korszaka lezárult, a vallásnak megszűnt a relevanciája a biztonságban. Azonban ha az egyes fegyveres konfliktusok elszánt fanatizmusát vizsgáljuk, akkor a korábbi vallásháborúkhöz hasonló jelenségeket figyelhetünk meg az úgynevezett forradalmi háborúk (például francia forradalmi háborúk 1792–1802), illetve a totalitárius ideológiák által vívott háborúk (például második világháború 1939–1945) során.

Napjaink vallási alapú fegyveres konfliktusai

A hidegháború lezárultával új korszak kezdődött, amelyben a fegyveres konfliktusok ideológiai, vagyis *vallási meghatározottsággal* is rendelkeznek, továbbá a jellegüket tekintve *korlátozottak és aszimmetrikusak*. Dominánssá váltak a nem állami szereplők, főként a terrorszervezetek, terrorhálózatok, amelyek kialakulásukat, működésüket, vezetési modelljeiket egy-egy radikális vallási ideológiának és intézményrendszernek köszönhetik. A vallás tehát nemcsak az ideológiát, hanem az elkövetők motivációját és szervezeti felépítését is szolgáltatja. A vallás biztosítja a motivációt, az igazolást, a szervezetet és a világnézetet. A vallás fegyveres konfliktusok kialakulásában játszott szerepének megerősödése azzal a bevezetőben már jelzett következménnyel jár, hogy napjaink konfliktusai erőszakosabbak, véresebbek, mint a háború többi megjelenési formája. Ennek egyik magyarázata, hogy a hívők úgy érzik, teljesen kívül vannak a szokásos társadalmi szabályokon és kölcsönhatásokon. A vallásos hit és elkötelezettség, Émile Durkheim¹⁰ francia szociológus magyarázata szerint szent és végső igazságokon alapulnak, definíciójuk szerint erkölcsiek, kívánatosak és jók. A hívők számára a vallási utasítások önmagukban legitimálódnak, ezek igaz és helyes szabályok, mert isteni forrásból származnak. A megszokott megítélés, a logika kánonja és a magatartás értékelése egyszerűen nem vonatkoznak az erőszakos vallási tevékenységekre. Minden vallás végső soron az emberi élet eseményeinek értelmezésével és igazolásával foglalkozik. A vallási intézmények elsődleges feladata, hogy társadalmi rendet és normatív struktúrát teremtsenek az emberi létezéshez, védve a társadalmat a káosztól, és biztosítsák az egyén számára, hogy az életnek, áldásaival és csalódásaival, van végső értelme és értéke. A vallási rendszerek az emberi szenvedés magyarázatát adják, amelyek végső jutalmat és örök boldogságot ígérnek a halál utáni életben azok számára, akik a vallási tanításokat követték, hűek és engedelmesek voltak életük során. Ezek a vallási keretek annyira fontosak a hívők számára, hogy a karizmatikus vallási vezetők kezében ez az erős hit felhasználható az elkövetett erőszakos cselekedetek igazolására. Mindezek miatt nehéz, gyakran lehetetlen megtagadni ezt a vallási „logikát”, amelyben az erőszak a vallási élet alapvető elemévé válik.

¹⁰ Émile Durkheim (1858–1917) francia szociológus, a modern szociológia és kulturális antropológia atyja.

A vallási alapú erőszak növekedését a vallási alapú polgárháborúk növekvő aránya is jelzi. Kifejezetten a vallási alapú polgárháborúkat, a vallás és a polgárháborúk közötti kapcsolatot vizsgálja Monica Duffy Toft¹¹, aki az *identitást* (elkötelezettséget) és a *politikai célkitűzést* emeli ki a vallás tekintetében, mint a konfliktust befolyásoló legfontosabb tényezőket. Az előbbit „periferikus”, az utóbbit pedig „központi” befolyásoló tényezőként értelmezi.¹² Definíciója szerint, ha egy fegyveres konfliktusban a vallási meggyőződés, a vallás gyakorlása, a vallási szokások akár központi, akár periferikus kérdésként szerepelnek, az egyaránt vallási polgárháborúnak számít. A vallás szempontjából központi kérdésnek tekintendő, ha a szemben álló felek azért harcoltak/harcolnak, hogy az államban, vagy az állam egy bizonyos régiójában tradicionális vallási szokások alapján történő kormányzás kerüljön bevezetésre. Periferikusnak számít, ha a harcoló felek egy bizonyos vallási csoport tagjaként azonosítják ugyan magukat, de az ellenségeskedés tárgya nem a tradicionális vallási szabályozás alkalmazása (az egykori Jugoszlávia példája).¹³ 1940 és 2010 között 44 vallási alapú polgárháború zajlott le a világban, amely a 135 polgárháború 33%-át teszi ki. E 44 konfliktus közül 27 polgárháborúban (62%) a vallás volt a központi elem, míg a fennmaradó 17 háborúban (39%) a vallás csak kiegészítő, periferikus tényezőnek bizonyult. Az 1940-es években, az ebben az évtizedben megkezdett polgárháborúk közül a vallási alapú polgárháborúk aránya 19% volt. Az 1950-es évekre ez az arány 30%-ra emelkedett, bár az 1960-as években 22%-ra esett vissza. Az 1970-es évektől kezdve azonban a vallási alapú polgárháborúk aránya folyamatosan nőtt, ekkor az összes polgárháború 36%-át tették ki. Ez a szám az 1980-as években elérte a 41, az 1990-es években a 45, 2000 és 2010 között pedig már az 50%-ot.¹⁴

A délszláv háború a fentiek alapján a hidegháború végével elkezdődött harmadik nagy korszakba tartozik, amelyben a vallási elemek ismét dominálónak váltak. Ugyanakkor a vallási meghatározottság dominanciája végighúzódik a Balkán egész történelmében, így ebből a szempontból is fontos vizsgálódási terep ez a konfliktus.

A délszláv konfliktusok történelmi háttere

A délszláv állam vallási közösségei közti konfliktus gyökerei évszázadokra nyúlnak vissza. A régió a nyugati és a keleti kereszténység közötti törésvonalon húzódik. A 20. század első felében államalkotó három nemzet közül a szerbek túlnyomórészt ortodoxok, a horvátok és a szlovének pedig túlnyomórészt római katolikusok. Mivel a délszláv népek etnikailag és nyelviileg közel állnak egymáshoz, így a vallási hovatartozás lett a nemzeti önmeghatározás és a szomszéd népektől való elkülönülés egyik legfőbb alapja. Egyes esetekben a vallás és a nemzetiség közötti azonosítás

¹¹ Monica Duffy Toft amerikai egyetemi tanár, a nemzetközi kapcsolatok kutatója. Kutatási területe a nemzetközi biztonság és stratégia, az etnikai és vallási erőszak, a polgárháborúk, valamint a demográfia és a nemzetbiztonság közötti kapcsolat.

¹² TOFT – PHILPOTT – SHAH 2011, 151–153.

¹³ TOFT 2007, 97.

¹⁴ TOFT – PHILPOTT – SHAH 2011, 151–157.

olyan nagy volt, hogy a vallási áttérés automatikusan a nemzetiség megváltoztatását vonta maga után.¹⁵ A legtöbb vallási közösség hozzájárult saját nemzetiségének szakralizálásához, a vallás ezáltal politikai ideológia szerepét töltötte be. Hasonlóképpen, a boszniai muszlimok, akik az iszlámmal a Török Birodalom terjeszkedése következtében a 14. századtól fokozott mértékben érintkeztek, „az egyetlen muszlimok a világon, akikre nemzetiségük alapján tekintenek így”.¹⁶ Az, hogy a boszniai muszlimok nagyrészt keresztény felmenőkkel rendelkeznek, és nem muszlim származásúak, megerősíti, hogy nemzeti hovatartozásuk nagymértékben az áttéréssel és a vallási hovatartozással kapcsolatos döntésükből következik.¹⁷ A boszniai muszlimokhoz a valláson és az abból kialakult kultúrán kívül semmilyen más etnikai jelző nem kapcsolódik.

Vallási szempontból azonban Jugoszlávia a valóságban nem csupán erre a három közösségre, hanem kisebb, etnikai-vallási egységekre oszlott. Az elválasztó vonalak, tehát az etnikai és vallási ellenségeskedések ellenére – s jelen tanulmányunkban leginkább ezekre összpontosítunk – le kell szögeznünk, hogy a régió különböző népei jelentős mértékben érintkeztek is egymással. Sok volt a vegyes házasság, a keveredés. Emiatt sem alakultak ki letisztult területi elválasztó vonalak vallási-etnikai értelemben.

Az 1918-ban létrejövő Jugoszlávia eltérő történelmű, vallású és kultúrájú népeket egyesített: katolikus horvátokat és szlovéneket, ortodox szerbeket, montenegróiakat és macedónokat, muzulmán bosnyákokat és albánokat, valamint más etnikai és vallási kisebbségeket. Majd minden etnikumnak megvan a maga mitikus hőse, történelmi előképe: a horvátoknál például Tomisláv a 10. században, a szerbeknél Stefan Nemanja a 12. században, a bosnyákoknál pedig I. Tvrtko király a 14. században volt az államalapító. A 14. századtól fokozatosan bekövetkező török hódoltság következtében a térség vallási és etnikai szerkezete átalakult. Boszniából például török tartomány, szandzsák lett, a lakosság jelentős része áttért az iszlám hitre, de megtartotta szláv anyanyelvét.

A Török Birodalom fokozatos széthullását és az első világháborút követően létrejött első Jugoszlávia (1918–1941, 1929-ig Szerb–Horvát–Szlovén Királyság néven) a szerb dominanciára épült. A szerbek számára az új állam egyfajta kiterjesztése volt. Természetesnek vették, hogy a trónra szerb dinasztia ül. A nyugati keresztény kultúrához tartozó, magukat közép-európaiként meghatározó szlovének és horvátok az ortodox szerbeket, montenegróiakat, macedónokat és a muzulmánokat maguknál fejletlenebb balkáni népeknek tartották. A belső feszültségekkel, köztük terrorizmussal is terhelt első Jugoszláviának az 1941-es német támadás vetett véget. A tengelycsapatok 1941 áprilisában lerohanták Jugoszláviát, majd felosztották maguk között. Az új helyzet legfőbb nyertese az usztasa vezetésű Független Horvát Állam lett

¹⁵ PERICA 2002, 5.

¹⁶ SHENK 1993, 43.

¹⁷ A hagyomány szerint az 1460-as években oszmán hitoktatók érkeztek a Prusac területére, hogy rendszeres hitoktatást tartsanak és a bogumil bosnyák egyház helyi tagjait áttérítsék az iszlámra. PERICA 2002, 86.

(1941–1945). Az ország népessége etnikai és vallási szempontból rendkívül vegyes képet mutatott: 6,3 millió lakosának több mint fele, 3,3 millió volt csak horvát. A legnagyobb kisebbséget az 1,9 milliós szerbség alkotta, de mintegy 700 ezer boszniai muszlim, 150 ezer német, 40-45 ezer zsidó, és 30 ezer roma is élt itt. Ezt a helyzetet az *etnikai homogenizációra* törekvő usztraság erőszakos eszközökkel akarták megváltoztatni. Mile Budak usztraság oktatási miniszter 1941-ben azt mondta, hogy „a kisebbségek számára van három millió töltényünk”. Az állami kisebbség- és népesedéspolitikai legfontosabb eszköze az etnikai tisztogatás, a terror és népiirtás lett. A szerbekről azt tartották, hogy jelentős részük csak ortodox hitre áttért horvát, ezért az usztraság a katolikus egyház segítségével megkezdte a szerb ortodoxok kényszerű átkeresztelését. A szerb falvakat felégették, a lakosokat kifosztották, megölték, vagy Szerbiába üzték. A háború alatt az usztraság mintegy 300 ezer szerbet megölték, 240 ezret erőszakosan katolikus hitre térítettek, további 120-180 ezret elűzték, vagy deportáltak. 217 ortodox papot és 3 püspököt gyilkoltak meg, és 334 papot üzték Szerbiába. 350-400 ortodox templomot romboltak le.¹⁸ Koncentrációs táborokat állítottak fel, amelyek közül a legelhíresebb a jasenováci tábor volt, ahol legkevesebb 80–90 000 embert gyilkoltak meg, főként szerbeket, de egyéb nemzetiségűeket is.

Szerb oldalról a királpárti partizáncsoport, a csetnik erők parancsnoka Mihajlović tábornok elrendelte a nemzeti kisebbségek, valamint az „államellenes elemek” eltávolítását. Helyükre montenegróiakat és szerbeket akart betelepíteni. Parancsba adta az usztraság, albánok és boszniai muzulmánok megbüntetését. Ez a program az etnikai tisztogatásra, a vallási kisebbségek kollektív kriminalizálására és elűzésére épült, és így szintén számtalan tömeggyilkossághoz vezetett.

A háború alatt, de különösen annak győzelmes befejezésekor Tito partizánjai hajtottak végre tömeggyilkosságokat. Az etnikai és vallási ellentétekkel terhelt délszláv népek között a Tito vezette kommunista ellenállási mozgalom éppen azért lehetett sikeres, mert olyan célokat követtek, amelyek etnikai és vallási különbség nélkül potenciálisan valamennyi résztvevő számára vonzóak lehettek. A partizánok soraiiban valamennyi etnikum ott harcolt, köztük magyarok, zsidók, németek is.

A titói Jugoszlávia a „testvériség és egység” jelszavával elfedte a vallási és etnikai ellentéteket, amelyek azonban a felszín alatt továbbra is megmaradtak. A hivatalos álláspont az volt, hogy hosszú távon a föderációt alkotó nemzetek előbb-utóbb egységes jugoszláv nemzeté fognak összeolvadni. Voltak azonban repedések, mint pl. az albán zavargások 1968-ban Koszovóban, az 1971-es „horvát tavasz”. Alija Izetbegović „Iszlám Kiáltvány”-a 1970-ben látott napvilágot, melynek köszönhetően megindult a muszlim nacionalizmus ébredése, s Tito 1971-ben önálló nemzetnek ismerte el a muzulmánokat. Ugyancsak meg kell említeni a szerb radikálisok mozgólódását az 1970-80-as években.

1980. május 4-én 88 éves korában meghalt Tito, melyet követően hamarosan felerosódtak a nemzeti és vallási feszültségek. A konfliktus Koszovó és Szerbia, azaz a muzulmán albán többség, valamint az ortodox szerb kisebbség között lángolt fel

¹⁸ PERICA 2002, 254.

először. 1981-ben albán tüntetéssorozat indult, melyre brutális válasz érkezett a hatalom részéről: szükségállapotot vezettek be, több száz albán tüntető került börtönbe, de a szerb lakosok ezrével menekültek a tartományból. A szerb nemzeti radikalizmus ellen emelt titói gát átszakadt, így a közhangulatot meglovagolva került hatalomra Szlobodan Milosevics.

Az aktuálpolitikát és közéletet egész Jugoszláviában átítatta a nacionalizmus: a régmúlt szenvedéseit és dicsőségét emlegették, a szomszédok történelmi bűneit hánytorgatták. Horvátországban a horvátság etnikai határaitól, a tradicionális katolikus értékrend fontosságáról beszéltek, Boszniában és Koszovóban sokan fordultak nyíltan az iszlám tradíció felé. Az új politikai szervezetek és pártok elsősorban nem ideológiai, hanem nemzeti és vallási alapon jöttek létre az egész országban.

Délszláv háborúk 1991–1999 között

Az 1989-es alkotmánymódosítás megszüntette az autonóm tartományok (Koszovó és Vajdaság) különleges jogállását, a szerb központosítási törekvések pedig a horvát, szlovén, bosnyák és macedón tagköztársaságok ellenállását váltották ki. Az 1990–1991-es köztársaságközi tárgyalások nem jártak eredménnyel, mert a szerb vezetés maga mögött tudva a szerb dominanciájú jugoszláv néphadsereget, nem törekedett kompromisszumra. Szlovénia és Horvátország 1991. június 25-én, Bosznia-Hercegovina október 15-én, Macedónia pedig szeptember 17-én deklarálta elszakadását Jugoszláviától. A háború már júniusban elkezdődött: a jugoszláv néphadsereg támadást indított a szlovéniai határállomások ellenőrzésének átvétele érdekében, azonban Szlovéniának sikerült a *tíznapos háborúban* (június 27. – július 6.) kivívnia függetlenségét. Horvátországban 1991 júliusában szintén háború bontakozott ki (*horvátországi háború 1991–1995*), mivel az ott élő szerbek Jugoszláviában kívántak maradni, amit Belgrád támogatott. A jugoszláv néphadsereg, a helyi szerb fegyveres erők és a Szerbiából beszivárgó szabadcsapatok könnyen elfoglalták a szerb többségű horvátországi területeket (az ország egyharmadát), hiszen a horvát nemzeti gárda technikai és létszámhátránnyal küszködött. Így 1991 decemberében független állammá nyilvánították a Krajinai Szerb Köztársaságot, amely kinyilvánította csatlakozási szándékát Jugoszláviához. 1992 januárjában tüzszünet lépett életbe, és a szemben álló felek tárgyalóasztalhoz ültek az ENSZ közvetítésével. Az ekkor megszületett Vance-terv a megszállt területek ENSZ-erők (UNPROFOR) felügyelete alá helyezését tartalmazta. Azonban a tárgyalásokon végül nem sikerült eredményre jutni, mivel a horvátok (Franjo Tudjman horvát elnök) ragaszkodtak Horvátország területi integritásához, autonómiát kínálva a szerb többségű területeknek, de a szerbek ezt elutasították.

Időközben Bosznia-Hercegovinában is kitört a háború (*boszniai háború 1992–1995*): 1992 januárjában az itt élő szerbek kikiáltották a Bosznia-hercegovinai Szerb Köztársaságot (elnöke Radovan Karadzics), és március 1-jén fegyveres összecsapásokat provokáltak a függetlenségi népszavazás híveivel Szarajevóban. Nyílt háború robbant ki, és az év végére elfoglalták az ország területének 70%-át. Szarajevó 1992–1995 között állt a szerb csapatok ostroma alatt, amelyben mintegy 19 ezer

ember – köztük megközelítőleg 2000 gyermek – vesztette életét a város félmillió lakója közül, és 56 ezren megsebesültek. A háború eredetileg a szerbek és nemszerbek között robbant ki, de hamar háromoldalúvá eszkalálódott: 1992 nyarán kikiáltották az ország területét kb. 20%-ban magában foglaló Herceg-Boszniai Horvát Köztársaságot, amely csak formálisan tekintette magát Bosznia részének, és Zágráb inspirálására nyitva tartotta Bosznia szerb–horvát felosztásának lehetőségét. Mivel a muzulmán bosnyákok ragaszkodtak Bosznia egységéhez, így horvát–muzulmán összecsapások kezdődtek, amelyek 1994 tavaszáig önálló háborúba torkolltak. Ekkor az USA közvetítésével békeszerződést írtak alá, ami véget vetett az ellenségeskedésnek.

Közben Boszniában 1995 nyaráig állásháború zajlott, és a háborús borzalmak szaporodtak: a szemben álló felek etnikai tisztogatással igyekeztek megoldani a egyes lakosságú területek problémáját, továbbá több millió embert kényszerítettek hazája elhagyására. Az etnikai tisztogatás eszközével főként a szerbek éltek, mind közül a leghírhedtebb a srebrenicai mészárlás: 1995 júliusában 8700 bosnyákot végeztek ki és temettek tömegsírba szerb fegyveresek. 1994 nyarán az USA, Oroszország, Németország, Nagy-Britannia és Franciaország képviselői javaslatot tettek a boszniai háború befejezésére: Boszniát laza föderációvá alakítanák, területileg 51–49%-ban megosztva a kantonális szerveződésű bosnyák–horvát föderáció és a szerb tagállam között. A béketerv elfogadását a következő évben a megváltozott erőviszonyok tették lehetővé: az USA meg kívánta akadályozni egy oroszbarát nagyszerb és egy islamista bosnyák állam létrejöttét (Boszniában a háború során külföldi islamista fegyveresek tömegei jelentek meg), és demonstrálni kívánta a békeközvetítésekbe belebukott EU-val és ENSZ-szel szembeni fölényét. Ennek érdekében a horvát–bosnyák megegyezésre irányuló diplomáciai nyomással és katonai tanácsadókkal erősítette meg a horvát–bosnyák felet, majd sor került a NATO légierejének bevetésére a szerb erők ellen. Továbbá ugyancsak diplomáciai nyomást gyakorolt Belgrádra az önállóan kikiáltott szerb köztársaságok elszigetelése érdekében. Így Jugoszlávia nem nyújtott támogatást, amikor a horvát erők 1995 májusában Nyugat-Szlavóniát, augusztus–szeptember során pedig a horvát és bosnyák erők Krajinát és Bosznia egynegyedét foglalták vissza. A katonai fordulat után a harcok elcsendesedtek, és a daytoni tárgyalásokon kidolgozták a békeszerződést (1995. november 21.). Ebben nemzetközi békefenntartó erő kiküldését (IFOR 1995–1996; SFOR 1996–2004; EUFOR 2004-től) és a hágai ENSZ-törvényszék eljárását határozták el a háborús bűnösök ellen. 2017-ig tartottak az eljárások, amelyek során 161 ember ellen emeltek vádat, 19-et mentettek fel, 13 ügyet utaltak nemzeti bíróságok hatáskörébe, és 90 embert ítélték el, többet közülük életfogytig tartó szabadságvesztésre.

A délszláv háború utolsó szakaszát a *koszovói háború (1998–1999)* jelentette, amelynek előzménye, hogy a tartomány autonómiájának 1989-es felszámolására az albánok tüntetésekkel, majd passzív ellenállással reagáltak. 1996-ban a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UCK) fegyveres harcba kezdett a tartomány elszakítása érdekében, és célul tűzte ki a Balkán albánok lakta területeinek egyesítését is. 1998-ban Jugoszlávia megerősítette katonai jelenlétét a tartományban. Az UCK gerillaakcióira aránytalan megtorló intézkedésekkel, az albán falvak lakosságának

lemészárlásával és 800 ezer ember elűldözésével válaszoltak, maga után vonva a NATO beavatkozását 1999. március 24-én. Ekkor – ENSZ-felhatalmazás nélkül – a NATO légiereje 78 napon át bombázta Jugoszláviát (köztük a frissen NATO-tagdá vált Magyarország repülőtereiről is kiindulva). A NATO légicsapásaiban mintegy 1000 fő, köztük 114 rendőr és 462 katona halt meg. Végül Belgrád meghátrált és elfogadta az ENSZ BT határozatát, amely szerint Koszovó Jugoszlávia része maradt, de meghatározatlan időre nemzetközi igazgatás alá került. Koszovóba ENSZ békefenntartó csapatok vonultak be (KFOR 1999-től).

2003-ban Jugoszlávia Szerbia és Montenegró államszövetségévé alakult, amely 2006-ban felbomlott, így a két állam önállóvá vált. Koszovó 2008-ban egyoldalúan kikiáltotta függetlenségét, amelyet az ENSZ tagállamainak többsége elismer, Szerbia és Oroszország azonban nem. Az európai integráció jegyében Szlovénia 2004-ben, Horvátország 2013-ban az Európai Unió tagállama lett, míg a NATO bővítésének köszönhetően Szlovénia 2004-ben, Horvátország 2009-ben, Montenegró pedig 2017-ben csatlakoztak a transzatlanti katonai szövetséghez.

A délszláv háborúk mérlege

Mintegy 150 000 halálos áldozatról beszélhetünk, akik közül legalább 100 000-en a boszniai háborúban haltak meg. A sebesültek, fizikai vagy tartós mentális károsodást szenvedettek száma megközelíti a félmilliót. Az áldozatok etnikai megoszlását tekintve egyértelmű, hogy a legtöbb, 65 000 embert a bosnyákok vesztették. A horvát veszteség 20-25 000, a szerb áldozatok száma összesen 35 000 főre tehető. A koszovói albánok 8-12 000 embert vesztettek. A háború brutalitását jelzi, hogy az áldozatok 35-40%-a, azaz mintegy 55-60 000 ember a civilek közül került ki. Többségük boszniai muzulmán volt. Az etnikai tisztogatások gyakorisága következtében a menekültek száma elérte a 4 milliót. Közöttük 2 millió boszniai és 1 millió koszovói muzulmán, 250-300 000 horvátot és mintegy 7-800 000 szerbet találunk. A teljes anyagi kárt mintegy 100 milliárd dollárra becsülik. A második világháború óta ez volt az európai történelem legnagyobb és legsúlyosabb háborúja.

A háborúkban 1024 mecsetet és más muzulmán vallási helyszínt – szinte az összes muzulmán történelmi és kulturális nevezetességet, amelyek a szerbek és horvátok által megszállt területeken helyezkedtek el – leromboltak. Ezenkívül 182 katolikus templomot romboltak le, többnyire szerbek, míg a muszlimok és horvátok 28 szerb ortodox templom és kolostor lerombolásáért felelősek.¹⁹

A délszláv háborúk vallási/kulturális dimenziója

A délszláv háborúk nem kifejezetten vallási háborúként kezdődtek. Ezek a konfliktusok inkább etnikai-vallási jellegzetességeket mutattak, mivel az etnikum és a vallás annyira összefonódott, hogy nem lehetett szétválasztani őket. Az etnikum és a vallás összeolvadása vagy átfedése jól ismert jelenség Közép- és Kelet-Európa nagy részén, különösen a Balkánon. Az egyház nemcsak a nemzeti öntudat ébredéséhez, hanem a

¹⁹ PERICA 2002, 165–166.

nacionalizmus érzéséhez is hozzájárult. A Tito-rendszer megpróbálta ezt a szoros azonosulást megszakítani. Ebben az időszakban a mainstream felfogás az volt, hogy az etnikai és vallási különbségek nem áthidalhatatlanok, és hogy a második világháborút követően a virulens etnikai nacionalizmusnak vége szakadt. A Szovjetunióval való 1948-as szakítást követően a rendszer tudatosan táplálta a *nemzeti kommunizmus* érzését, amely megfelelt egyrészt külpolitikailag a különutas politikának, másrészt belpolitikailag a remélt délszláv egység megteremtésének. Részben ez is az oka volt annak, hogy a második Jugoszlávia fennállása során nem tudtak sem a nacionalizmustól, sem a vallástól megszabadulni. A mélyben folytatódott az erjedés, míg végül Tito halála és a hidegháború vége, valamint a nemzetközi kommunizmus bukása után a vallási nacionalizmus elemi erővel tört felszínre, és feszítette szét az addigi kereteket.²⁰

A szerb ortodox egyház már az 1970-es évek végén figyelmeztetett a koszovói albán „fenyegetésre”. A szerbek ellen folytatott népiirtásnak bélyegezték az albán népességrobbanást és a szerbek elvándorlását. Nemsokára általánossá vált az az állítás, hogy a szerbeket minden oldalról összeesküvések fenyegetik. Miközben a jugoszláv kormány keményen fellépett az albán tüntetésekkel szemben, a szerb ortodox egyház propagandisztikus ellentámadásba lendült, és felhívásokat tett közzé állítólagos nemi erőszakokról, gyilkosságokról, kitelepítésekről, valamint a szerb kulturális emlékek és szent helyek lerombolásáról – más szóval a szerbek albánok általi „etnikai tisztogatásáról”. Az albán kérdésen túlmenően, horvát–szerb relációban is folyamatosan ismételte ősi állítását a szerb ortodox egyház, miszerint az egyház mindig is a szerb nemzeti érdekek védelmezője volt, ma is az, és a jövőben is az lesz – még akkor is, ha minden más elbukik. Véleményük szerint a szerbség és az ortodoxia legsúlyosabb fenyegetését a muszlimok és a katolikusok jelentik.²¹

A horvát–muzulmán háborúskodás kezdetével a katolikus cikkek hangneme a muzulmánokról egyre élesebbé vált, és a tendenciózus azonosítás szerint minden muzulmán harcos *mudzsahed*.^{22, 23}

Az Alija Izetbegovic elnök által az országba meghívott fundamentalista muszlim harcosok, a mudzsahedek Észak-Afrikából, a Közel-Keletről és Afganisztánból érkeztek, mintegy négy-öt ezren. A vallási és politikai irányultságukban egyaránt szélsőséges mudzsahedek keveset törődtek Bosznia-Hercegovina muzulmán vezetésű kormányának érdekeivel. Harcmódorukban hajlamosak voltak a terror alkalmazására. A mudzsahed egységek hírhedtek voltak brutalitásukról, és nagy számban

²⁰ MOJZES 2016, 125–127.

²¹ MOJZES 2016, 135–136.

²² A mudzsahed kifejezés ugyanabból a szóból ered, mint a dzsihád, így a jelentése szó szerint az az ember, aki dzsihádot folytat. Másképpen Isten nevében küzdő avagy a muszlim közösségért és az iszlámért harcoló ember. A fogalom az afganisztáni szovjet inváziókor kezdett széles körben ismertté válni. The editors of Encyclopaedia Britannica. mujahideen. *Britannica*. Online: <https://www.britannica.com/topic/mujahideen-Islam> (letöltés ideje: 2024.08. 05.).

²³ MOJZES 2016, 135.

kínóztak és gyilkoltak meg civileket. Céljuk egyértelműen a római katolikus horvátok kiirtása volt Közép-Boszniából, és a helyükre muszlim menekültek betelepítése, a horvát tulajdonok kisajátítása, valamint egy fundamentalista muszlim állam létrehozása Európában. Még Közép-Bosznia muszlim lakosai is féltek a mudzsahedektől, és szívesebben látták volna, ha távoznak. Félelmetes hírnevük ellenére úgy tűnik, összességében nem élvezték a boszniai muszlim harcosok tiszteletét. Ahogy az egyikük fogalmazott: „Az arab ember furcsa ember, nem eszik disznót és nem iszik slivovicát.”²⁴

A koszovói háború alatt az iszlamista önkéntesek folyamatosan arra törekedtek, hogy bekerüljenek a Koszovói Felszabadítási Hadsereg (UCK) soraiba. De eltekintve néhány dzsihadistától, akik különböző egységek tagjaként harcoltak az UCK-ban, nem építették be őket, és nem legitimálták őket az UCK különleges egységeiként. Egyes esetekben még ki is üzték őket az UCK ellenőrzése alatt álló területekről.²⁵

A vallás a végső (Isten által szentesített) erkölcsiség egy dimenzióját vitte be a háborús erőfeszítésekbe. A vallási identitás kérdése állt az események, a motiváció és különösen a legitimáció előterében.²⁶

A délszláv konfliktusok során tömeges méretekben követtek el nemi erőszakot a részt vevő felek az ellenség civil lakosságával szemben. A szexuális erőszakot az áldozat identitásának megalázása vagy megsemmisítése érdekében hajtották végre, az erőszak így háborús fegyvert jelentett. A női test egy újabb harcteret képezett, ahol etnikai konfliktusokat lehet vívni, ahol a nő szexuális identitása – politikai és vallás-nemzeti identitásával együtt – a végrehajtott akciók fő célpontja volt. Következésképpen a nők áldozattá válásának formái kulcsfontosságúak annak megértéséhez, hogy a szexuális erőszaknak milyen politikai hatása van egy konfliktus során és azt követően. A délszláv háború tapasztalatai alapján (is) úgy tűnik, hogy a szexuális erőszak hatékony módja annak, hogy embercsoportokat eltávolítsanak egy adott területről, és mint ilyen, hatékony elrettentő eszköz.²⁷

A délszláv háborúk nyilvánvalóan vallási jellegzetességei – azon túl, hogy a harcoló felek különböző vallásokhoz vagy vallásfelekezetekhez tartoztak – a következők voltak: a politikai mozgósítás tömeges zarándoklatok, mitikus történetek révén; egyes a harcokban érintett területeknek a nemzet szent földjeként való meghatározása, illetve a nemzet isteni kiválasztottságúként vagy szent küldetésként való feltüntetése; a vallási vezetők háború előtti, alatti és utáni harcias retorikája; a vallási helyek és emlékművek szisztematikus megsemmisítése; az atrocitások rituális jellege és esetenként vallási szimbolikája; valamint a harcolók papság általi felszentelése, megáldása.²⁸

A háború kulturális megközelítése szempontjából Huntington szerint a délszláv háború a civilizációk között zajlott, melyeket elsősorban a vallási különbségek

²⁴ SHRADER 2003, 51–52., 162.; Krasniqi 2019, 29–30.

²⁵ KRASNIQI 2019, 30.

²⁶ OGNJENOVIC – JOZELIC eds. 2014, 45., 47., 48.

²⁷ SKJELSBÆK 2012, 25., 61.,

²⁸ MOE 2006, 257–258.

határoztak meg. A vallás itt egy nagyrészt differenciálatlan, statikus, alapvető fontosságú kategória.²⁹ A háború kulturális magyarázatának másik formája szerint a szláv kultúrának egy *dinári* nevű, tekintélyelvű törzset azonosítják³⁰, amely a hegyvidéki pásztornépességhez kötődik, és amelynek passzív-agresszív, hatalomra törekvő jellegét a patriarchális nagycsaládi egységekben való élet alakította ki. A harmadik megközelítés szerint a Balkánra jellemző irracionális, premodern kulturális minták szerint cselekvő, viszálykodó primitív törzsek közötti gyűlölet köz-helye. Az etnikai identitásokról azt feltételezik, hogy elkülönülők és viszonylag változatlanok voltak, és a multikulturális társadalmak történelmét túlnyomórészt konfliktusokkal teli történelemnek tekintik.³¹ Keegan szerint a délszláv háborúk atrocitásaira a civilizált elme nem ad hagyományos magyarázatot, és arra a következtetésre jutott, hogy azokat csak a törzsi és marginális népeket tanulmányozó antropológusok érthetik meg.³²

A kutatás számos pontos tovább folytatható, azonban tanulmányunk – mely terjedelménél fogva inkább csak utalhatott a téma egyes kulcselemeire, de semmiképpen nem nyújthatott átfogó és kimerítő elemzést – bizonyította, hogy a kultúrák közötti ellenségeskedés a vallási meggyőződéssel szembeni konfliktuson keresztül realizálódik. Az összetartozás egyik szilárd kapcsa a vallás, amely egyben a szomszédtól való megkülönböztetés egyik legfőbb eleme. Az egyes népek vallása és hiedelmei az adott csoport kultúrájának része, így a vallás elemzését és megértését nem lehet elvégezni a specifikus kulturális háttér vizsgálata nélkül.

Bibliográfia

COHEN 1979

Abner COHEN: Political symbolism. *Annual Review of Anthropology* 1979/8. sz., 87–113.

HUNTINGTON 2006

Samuel P. HUNTINGTON: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

KEEGAN 1994

John KEEGAN: *A History of Warfare*. Vintage

KRASNIQI 2019

Kolë KRASNIQI: *Islamist Extremism in Kosovo and the Countries of the Region*. Cham, Springer.

---

²⁹ HUNTINGTON 2006, 31., 79., 133., 269.

³⁰ A „dinári ember”, mint antropológiai kategória fogalma Jovan Cvijić (1965–1927) szerb etnográfustól és polihisztortól származik.

³¹ MOE 2006, 259–260.

³² KEEGAN 1994, 11.

MOE 2006

Christian MOE: Religion in the Yugoslav conflicts: post-war perspectives. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 2006/19, 256–275.

MOJZES 2016

Paul MOJZES: *Yugoslavian Inferno. Ethnoreligious Warfare in the Balkans*. London, Bloomsbury.

OGNJENOVIC- JOZELIĆ 2014

Gorana OGNJENOVIC – Jasna JOZELIĆ (eds.). *Politicization of Religion, the Power of State, Nation, and Faith. The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*. New York, Palgrave Macmillan.

PERICA 2002

Vjekoslav PERICA: *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford, Oxford University Press.

PHILLIPS – AXELROD 2005

Charles PHILLIPS – Alan AXELROD (eds.). *Encyclopedia of Wars*. New York, Facts on File Inc.

SHENK 1993

Gerald SHENK: *God With Us? The Roles of Religion in Conflicts in the Former Yugoslavia*. Uppsala. Life & Peace Institute

SHRADER 2003

R. Paul SHRADER: *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia. A Military History, 1992–1994*. Texas A&M University Press

SKJELSBÆK 2012

Inger SKJELSBÆK: *The Political Psychology of War Rape Studies from Bosnia and Herzegovina*. London and New York, Routledge.

TOFT 2007

Monica Duffy TOFT: Getting Religion? The Puzzling Case of Islam and Civil War. *International Security* Vol. 31, No. 4, 97–131. <http://www.sneps.net/t/images/Articles/07toft%20relig%20muslim%20civ%20wars.pdf> (letöltés ideje: 2024. 08. 05.)

TOFT- PHILPOTT- SHAH 2011

Monica Duffy TOFT – Daniel PHILPOTT – Timothy Samuel SHAH: *God's Century: Resurgent Religion and Global Politics*. New York, London, W. W. Norton & Company.

Encyclopaedia Britannica. mujahideen. *Britannica*. Online: <https://www.britannica.com/topic/mujahideen-Islam> (letöltés ideje: 2024. 08. 05.).